

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**YUNUS ƏMRƏ VƏ QAZI BÜRHANƏDDİN
“DİVAN”LARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ TƏCRÜBƏSİ**

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Gülınar Taryel qızı İsmaylova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Sevinc Novruz qızı Əliyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aygül Ağamusa qızı Hacıyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Zenfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir türkologiyanın prioritet istiqamətlərindən biri də orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrin aşkarlanması və sistemli şəkildə tədqiq edilməsidir. Bu abidələr türk dillərinin təkamül mərhələlərini müəyyənləşdirmək, tarixi inkişaf yolunu izləmək, ayrı-ayrı mərhələlərdə mövcud dil mənzərəsini göstərmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orta əsrlərə, xüsusilə XIII–XIV əsrlərə aid yazılı abidələr türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini, eləcə də ifadə imkanlarını və üslub zənginliyini dolğun şəkildə əks etdirdiyinə görə əvəzsiz mənbələrdən hesab olunur. Onlar yalnız dilçilik baxımdan deyil, bütövlükdə ümumtürk mədəniyyəti və ədəbiyyatşünaslıq tarixi üçün də dəyərli qaynaqlardandır.

Orta əsr mənbələri sırasında xüsusi yer tutan ayrı-ayrı şairlərin, söz ustalarının ədəbi irsinin araşdırılması mövzunun elmi aktuallığını daha da artırır. Bu baxımdan XIII–XIV yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış Türk dünyasının görkəmli söz ustaları Y.Əmrə və Q.Bürhanəddinin bədii irsi ümumtürk dilinin lüğət tərkibinin və sintaktik quruluşunun öyrənilməsində, eləcə də poetik potensialının dolğun şəkildə üzə çıxarılmasında, orta q və fərqli dialekt xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində dil materialı kimi elmi maraq doğurur. Hər iki müəllif öz yaradıcılığında klassik şeir ənənələrini davam etdirsə də, onların dilində folklor və xalq danışığı dili elementləri aydın şəkildə özünü göstərir. “Divan”ların müqayisəli linqvistik təhlili yazılı ümumtürk ədəbi dilinin xalq dili hesabına necə zənginləşdiyini izləməyə imkan verir ki, bu da tədqiqatın aktuallığını təsdiqləyir.

Qeyd edilməlidir ki, hər iki sənətkarın yaradıcılığı, xüsusən divan ədəbiyyatı sahəsindəki fəaliyyəti həm yerli, həm də dünya şərqşünasları tərəfindən diqqətlə öyrənilmiş, bu sahədə zəngin elmi-nəzəri, linqvopoetik araşdırmalar aparılmışdır. Onların “Divan”ları barədə ilk elmi qənaətlər avropalı və rusiyalı alimlər tərəfindən irəli

sürülmüşdür. E.Gibb “Osmanlı şeir tarixi”¹ adlı əsərində hər iki şairin divan poeziyası sahəsindəki xidmətlərini qeyd etməklə onları xalq dili və poetik ənənə arasında körpü yaratmış, türk ədəbi dilinin formalaşmasında müstəsna rol oynamış sənətkarlar kimi yüksək qiymətləndirmişdir. Məşhur alman şərqşünası Annemari Şimmel “Bir pərdə arxasından: İslamda mistik poeziya”² əsərində Y.Əmrəni yalnız bir şair kimi deyil, türk dilinin mənəvi qüdrətini üzə çıxaran ədəbi şəxsiyyət kimi təqdim etmişdir. Tədqiqatçıya görə, Y.Əmrənin əsas xidməti o dövrün yüksək mədəniyyət dilləri hesab edilən ərəb və fars dillərinin kölgəsində qalan türk dilini ilahi eşqin və dərin fəlsəfənin dilinə çevirməsidir. Akademik A.Krımskinin “Türkiyə və onun ədəbiyyatının tarixi”³ əsərində də Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin fərqli bədii-estetik dünyagörüşü ilə çıxış edən, amma eyni ədəbi-mədəni mühitin aparıcı simaları kimi təqdim olunmuşdur. P.Meliorski “Vostoçniye zametki” jurnalında “Qazi Bürhanəddin Sivaslının “Divan”ından parçalar”⁴ məqaləsində şairin əsərlərini türk poeziyasına məxsus tuyuq janrında yaratmasını onun türk poetik kimliyini qabarıq şəkildə təqdim etməsi ilə əlaqələndirmişdir. Alim məqalədə Q.Bürhanəddinin 12 tuyuq və 20 rübaisini həm orijinal variantda, həm də rus dilinə tərcümə edərək təqdim etmişdir.

Y.Əmrənin yaradıcılığı, onun ümumtürk ədəbi dilinin inkişafındakı xidmətləri barədə fikir söyləyən, bu istiqamətdə ilk araşdırmalar aparan müəlliflər sırasında F.Köprülünün adını xüsusi

¹ Gibb, E. J. W. A history of Ottoman poetry: [in 4 vol.] / E. J. W.Gibb.– London: Luzac & Co., – vol.1. – 1900. – 447 p.

² Schimmel, A. As Through a Veil: Mystical Poetry in Islam / A. Schimmel. – New York: Columbia University Press, – 1982. – p.140-145.

³ Крымский, А.Е. История Турции и её литературы: [в 2-х томах] / А.Е. Крымский. – Москва: Типография Императорской Академии Наук, – т.1-2. – 1910. – 164 с.

⁴ Мелиоранский, П. М. Отрывки из дивана Ахмеда Бурханъ-эд-Дина Сивасского. // Санк-Петербургъ: Восточныя Замѣтки. Сборникъ статей и изслѣдованій профессоровъ и преподавателей факультета восточныхъ языковъ Императорскаго С.-Петербургскаго университета: [Elektron resurs] / Санк-Петербургъ – 1895, – с.131-152. URL: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003637255?page=161&rotate=0&theme=white

qeyd etmək lazımdır. Onun “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvvüflər”⁵ əsəri bu günə kimi öz elmi dəyərini və sanbalını qoruyub saxlayan əsərlərdən hesab olunur. Bu əsərdə Y.Əmrə həm sufi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, həm də divan poeziyasının inkişafına təkan vermiş, ümumtürk ədəbi dilinin təşəkkülü və zənginləşməsində mühüm xidmətlər göstərmiş böyük mütəfəkkir kimi qiymətləndirilir. Türkiyəli tədqiqatçılardan A.Gölpınarlının, F.Timurtaşın, M.Kaplanın, A.Kabaklının, M.Tatçının⁶, azərbaycanlı alim və ədiblərdən S.Mümtazın, M.Nemətovanın, İ.Həbibbəylinin, X.Hümmətovanın, A.İbrahimovanın⁷ əsərlərində Y.Əmrə yaradıcılığı mənbəşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik aspektlərindən tədqiqata cəlb olunmuş, onun bədii irsinin poetik-estetik keyfiyyətləri, eləcə də şairin dilinin linqvistik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Y.Əmrə yaradıcılığı görkəmli dil tarixçisi Q.Kazımovun da tədqiqat mövzusu olmuşdur. Y.Əmrə və Qurbaninin şeirlərini müqayisəli şəkildə araşdıran Q.Kazımov qeyd edir: “*Yunus yaradıcılığının kökləri “Dədə Qorqud”a bağlıdırsa, budaqları Qaracaoğlana, Qurbaniyə tərəf uzanır*”⁸.

⁵ Köprülü, F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar / F.Köprülü. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, –1976. – 470 s.

⁶ Gölpınarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – 522 s.; Gölpınarlı, A. Yunus Emre ve Tasavvuf / A. Gölpınarlı. – İstanbul: İnkılap Kitabevi, – 2008. – 515 s.; Yunus Emre Divanı / haz. F.K.Timurtaş – Ankara: Kapı yayınları, – 2018. – 365 s.; Kaplan, M. Yunus Bir Haber Verir / M.Kaplan. – İstanbul: Dergah Yayınları, – 2015. – 304 s.; Kabaklı, A. Yunus Emre / A.Kabaklı. – İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, – 1991. – 184 s.; Tatçı M. Yunus Emre ile Aşk Yolculuğu. Hayatı ve Seçme Şiirleri / M.Tatçı – İstanbul: H Yayınları, – 2018. – 501 s.

⁷ Mümtaz, S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / S.Mümtaz. – Bakı: Avrasiya press, – 2006. – 440 s.; Nemət, M. Azərbaycanda pirlər / M.Nemət. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 209 s.; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [10 cildə] / Red.hey.sədri İ.Həbibbəyli – Bakı: Elm, – 2020. – c. 3 – s135-148.; Hümmətova, X. Yunus Əmrə / X. Hümmətova. – Bakı: Elm, – 2006. – 189 s.; İbrahimova, A. Yunus Emre divanının linqvistik xüsusiyyətləri / A.İbrahimova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 144 s.

⁸ Kazımov, Q. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 4. – 2009. – s. 227.

Bu kontekstdə XIII–XIV əsrlər türkdilli poeziyanın digər görkəmli nümayəndəsi Q.Bürhanəddinin yaradıcılığı da tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, şairin poetik irsi, ədəbi dili ilə bağlı aparılan əsaslı elmi araşdırmalara Türkiyədə başlanılmış və bu istiqamət sonrakı tədqiqatlara zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan F.Köprülünün, N.Banarlıının, Ə.Tərlanın, M.Erginin⁹ və b. Q.Bürhanəddin irsini ən müxtəlif baxış bucaqlarından dəyərləndirən araşdırmalarını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Q.Bürhanəddinin yaradıcılığı, şəxsiyyəti, fəlsəfi-dini baxışları, “Divan”ının dil və üslub xüsusiyyətləri azərbaycanlı alim və tədqiqatçılar tərəfindən də araşdırılmışdır. Onların sırasında Ə.Abid, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Səfərli, T.Kərimli, X.Hümmətova, S.Hacı, M.Vəliyev, A.Qədimaliyeva, İ.Quliyev, S.Əliyeva¹⁰ və b.

⁹ Köprülü, F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar / F.Köprülü. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, – 1976. – 470 s.; Resmli Türk Edeyatı tarihi: [2 ciltte]. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, – c.1. – 1983. – 670 s.; Tarlan, A.N. Kadı Burhaneddinde tasavvuf // – İstanbul: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, – 1958, – c. 11, – s. 19-24.; Ergin, M. Kadı Burhaneddin Divanı / M.Ergin. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, – 1980. – 268 s.

¹⁰ Abid, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Abid, tərt. ed. və ön sözün müəllifi B. Əhmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 288 s.; Çəmənəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cildə] / Y.V.Çəmənəminli. – Bakı: Avrasiya press, – c. 3. – 2005. – 440 s.; Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – 656 s.; Kərimli T. Qazi Bürhanəddin və Azərbaycan ədəbiyyatında tuyuq janrı // – Bakı: Ana sözü, – 1996. № 5-6, – s.17-20.; Hümmətova, X. Klassik Azərbaycan şeirində təsəvvüf (XII-XVI əsrlər): / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2018. – 28 s.; Hacı, S. Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında təsəvvüfün yeri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 2001. № 1-2, – s. 72.; Vəliyev, M. Qazi Bürhanəddinin mənəvi dünyası / M.Vəliyev. – Bakı: Hədəf Nəşrləri, – 2012. – 180 s.; Qədimaliyeva, A. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının leksikası / A.Qədimaliyeva. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 184 s.; Quliyev, İ. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının sintaktik quruluşu / İ.Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 183 s.; Əliyeva, S. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının sənətkarlıq xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2021. – 32 s.

Q.Bürhanəddinin şəxsiyyətini, bədii dili və poetik üslubunu, ədəbi yaradıcılığını, xüsusilə də poeziyasının ideya-məzmun xüsusiyyətlərini dövrün tarixi və mədəni kontekstində tədqiq etmişlər.

Beləliklə, mövcud tədqiqatlar Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin yaradıcılığı ilə bağlı mühüm məlumatlar təqdim etsə də, adıçəkilən “Divan”lar indiyədək əsasən ədəbiyyatşünaslıq aspektindən araşdırılmış, onların XIII–XIV əsrlər türkdilli yazılı abidələr kontekstində müqayisəli-lingvistik təhlili hələ də yetərinçə işlənilməmişdir. Məhz bu sahədəki çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədilə təqdim olunan tədqiqatda hər iki sənətkarın zəngin poetik irsi ilk növbədə abidələrin dil xüsusiyyətlərinin və leksik tərkibinin müqayisəsi kontekstində təhlil edilmiş və dövrün dil mənzərəsi baxımından kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı XIII–XIV əsrlər türkdilli klassik poeziyanın görkəmli nümayəndələri Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının Türkiyə və Azərbaycandakı nəşr nümunələridir. Tədqiqatın predmetini isə hər iki “Divan”da əks olunmuş bədii-poetik ifadələr, fəlsəfi terminlər, mistik anlayışlar, eləcə də “Divan”ların dil və üslub xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larını müqayisəli-tarixi istiqamətdə təhlil etmək, hər iki “Divan”ın təcürbi əhəmiyyətini bədii fakt və nümunələrdən çıxış etməklə müəyyənləşdirmək, ədəbi dil aspektindən səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, hər iki abidənin bədii-lingvistik baxımdan əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərini tədqiq etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Şərq ədəbi-bədii təcürbəsində divan yaratmaq ənənəsi və bu yaradıcılıq sahəsində dilin müstəsna mövqeyinə aydınlıq gətirmək;
- dil faktoru baxımından hər iki “Divan”da işlənən leksik vahidlərin tərkibinin tematik bölgü əsasında işlənmə tezliyi haqqında müəyyən qənaət hasil etmək;

– onomastik vahidlərin və leksik paralellərin “Divan”larda işlənilmə səviyyəsini üzə çıxarmaq;

– yazılı abidə kimi Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında Anadolu və ona yaxın bölgələrin şifahi nitqindən, dialekt və şivələrindən ədəbi dilə keçmiş arxaik sözləri müqayisəli təhlil etmək;

– qarşılıqlı müqayisələr aparmaqla omonim, sinonim və antonimlərin hər iki “Divan”ın dilində işlənmə mövqeyinin araşdırılmasına nail olmaq, poetik fikrin ifadəsində onların oynadığı rolu müəyyənləşdirmək;

– hər iki abidənin dilinin morfoloji quruluşu – sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gələn sözlərin yaranma yolları barədə təsəvvür formalaşdırmaq;

– sintaktik yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrini təhlil etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının leksik-semantik tərkibi təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilməklə araşdırılmışdır.

Müdafiyə çıxarılan müddəalar:

– Y.Əmrə və Q.Bürhanəddinin yaşadıkları ictimai-mədəni və ədəbi mühit türkdilli poeziyada vahid leksik-üslubi xəttin təşəkkülünə şərait yaratmış, “Divan”ları isə həmin dövrün poetik dilinin inkişaf mərhələlərini nümayiş etdirən əsas mənbələrdən biri olmuşdur.

– Türk bədii təcrübəsində divan yaratmaq ənənəsi Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin yaradıcılığında fərqli poetik-estetik çalarlarla zənginləşmiş, hər iki “Divan”da dövrün ədəbi dilinin leksik və üslubi imkanları geniş şəkildə təzahür etmişdir.

– Hər iki “Divan”da müşahidə olunan oxşar və fərqli dil xüsusiyyətləri klassik türk yazı ənənəsinin ümumi prinsiplərini göstərməklə yanaşı, Y.Əmrə türkcəsinin sufi-estetik çalarlarla, Q.Bürhanəddin dilinin isə saray üslubu ilə səciyyələndiyini nümayiş etdirir.

– “Divan”ların leksik qatının tematik bölgü əsasında təhlili göstərir ki, hər iki şair ortağ türkcənin əsas lüğət fonduna söykənmiş,

bu lüğət fondunu poetik-bədii semantika baxımından zənginləşdirmişdir.

– Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında onomastik vahidlər dini-mifoloji, tarixi-sosial və sufi-mənəvi motivlərlə bağlı işlənərək, poetik mətnin semantik strukturuna xüsusi rəng qatmışdır.

– “Divan”larda arxaik sözlərin istifadəsi həm tarixi-linqvistik inkişafın izlərini qoruyur, həm də poetik mətnin milli-mədəni yaddaşa bağlılığını gücləndirir.

– Omonim, sinonim və antonimlərdən ibarət semantik söz qrupları hər iki şairin dilində poetik təhkiyənin, bədii təsvirin və üslubi ifadəliliyin əsas vasitələrindən birini təşkil edir.

– “Divan”larda morfoloji yolla söz yaradıcılığının əhatəliliyi, xüsusilə düzəltmə ad və feillərin intensiv işlənməsi dilin morfoloji imkanlarının genişliyini və söz yaradıcılığı gücünü nümayiş etdirir, hər iki şairin bu imkanlardan aktiv istifadə etdiyini göstərir.

– Sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər hər iki “Divan”da həm poetik məna yaratmaq, həm də semantik çalarları gücləndirmək məqsədilə istifadə edilmişdir ki, bu da klassik şeir dilinin dinamik quruluş imkanlarını nümayiş etdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ayrı-ayrılıqda istər Y.Əmrə, istərsə də Q.Bürhanəddin yaradıcılığı və ədəbi irsi haqqında həm ədəbiyyat tarixi, həm də dilçilik istiqamətlərində elmi araşdırmalar aparılsa da, hər iki sənətkarın “Divan”ının dil xüsusiyyətləri tarixi-müqayisəli aspektdən tədqiqata cəlb edilməmişdir. Təqdim edilən dissertasiya işini bu sahədə yeni bir yanaşma hesab etmək olar.

Dissertasiya işində Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının linqvopoetik xüsusiyyətləri və leksik-semantik tərkibi ilk dəfə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatda “Divan”ların leksik qatının tematik bölgüsü aparılmış, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyən edilmiş, onomastik leksika sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Arxaik leksik vahidlər müəyyən edilərək müqayisə olunmuş və sistemləşdirilmiş, eyni zamanda morfoloji və sintaktik üsullar əsasında söz yaradıcılığı modelləri təhlil edilmişdir. Aparılan tədqiqat klassik türk ədəbi dilinin formalaşma mərhələlərini və

həmin mərhələdə şairlərin fərdi dil xüsusiyyətlərini daha aydın göstərməyə imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının linqvistik təhlili Azərbaycan və türk ədəbi dillərinin eyni dil arealında formalaşmış struktur və leksik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatda Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının dili əsasında poetik mətnlərin leksik-semantik təbəqəsi, söz yaradıcılığı üsulları və məhsuldar şəkilçilərin funksional yükü tarixi-müqayisəli baxımdan təhlil edilmişdir. Bir əsr fərqlə yaradılan bu “Divan”ların qarşılaşdırılması klassik türkdilli poeziyanın inkişaf qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa imkan verir və poetik dilin təkamülü haqqında nəzəri təsəvvürləri genişləndirir.

Dissertasiya işindən türk dillərinin orta əsrlərdəki ümumi mənzərəsi və tarixi təkamül yolunu öyrənənlər, həmçinin tədqiq edənlər mühüm mənbə kimi yararlana bilərlər. Eyni zamanda dissertasiya işinin elmi nəticələrindən türkologiya, leksikologiya və ədəbi dil tarixi üzrə ixtisaslaşan mütəxəssislərin də faydalana biləcəyi istisna deyil. Dissertasiya işi türk dillərinin inkişaf mərhələləri aspektində aparılacaq tədqiqatlar üçün də istiqamətverici rol oynaya bilər. Tədqiqatın nəzəri nəticələri ali məktəblərin filoloji və şərqşünaslıq istiqamətli fakültələrinin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alanların elmi hazırlığında əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə dərc olunmuş, respublika və beynəlxalq səviyyəli konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

və ixtisarlardan ibarətdir. Giriş – 7 səhifə (12 226), I fəsil – 33 səhifə (62 763), II fəsil – 64 səhifə (117 387), III fəsil – 33 səhifə (61 238), nəticə – 3 səhifə (4 440), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 18 səhifə (25 257), ixtisarlardan – 3 səhifədən (2 750) ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 142 səhifə, 258 075 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeşiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin yaşayb-yaratdıqları dövrün ictimai-mədəni, ədəbi-linqvistik mənzərəsi”** adlanan birinci fəsil iki paraqraftan ibarətdir.

Birinci fəslin birinci paraqrafı “Türk bədii təcrübəsində divan yaratmaq ənənəsi, Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larının formalaşmasına ictimai-mədəni mühitin təsiri” adlanır. Bu paraqrafta türk bədii təcrübəsində divan yaratmaq ənənəsindən, Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının formalaşmasına ictimai-mədəni mühitin təsirindən bəhs edilir.

Türk-islam sivilizasiyasının intibah mərhələsini təşkil edən XIII–XIV əsrlər elmin, təsəvvüfün, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafının zirvəyə yüksəltdiyi bir dövr kimi diqqət çəkir. Həmçinin bu dövr sufi poeziyasının yüksəlişi və türk dilinin təşəkkülü ilə xarakterizə olunur. Dini-elmi təməllər üzərində qurulan saray və klassik ədəbiyyat mühitində ərəb və fars dilləri ilə yanaşı yazılı ədəbiyyatda türk dilinin funksional imkanlarının genişlənməsi, leksik və üslubi baxımdan zəngin türkdilli yazılı abidələrin meydana çıxması da sözügedən dönmə ilə bağlıdır. Sufi təliminin geniş

yayılması ilə poeziya yalnız bir sənət nümunəsi kimi çıxış etməmiş, o həm də dərin dini-fəlsəfi təlimlərin əsas daşıyıcısına çevrilmişdir. Çətin fəlsəfi və mistik anlayışların xalq üçün sadə və aydın bir dildə təqdim edilməsi, dini mövzuların geniş kütləyə çatdırılması zərurəti türk dilinin yazı dili kimi inkişafını sürətləndirmiş, onu mürəkkəb elmi və ədəbi məzmunu ifadə etmək gücünə malik qüdrətli bir dilə çevirmişdir.

Belə bir şərait türkdilli yazılı abidələrin meydana çıxmasını şərtləndirmiş, onların ümumtürk ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamasına şərait yaratmış, poeziyanın bədii tutumunu və ifadə gücünü yeni bir zirvəyə qaldırmışdır. Bu abidələrin sırasında Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”ları məzmun və dil xüsusiyyətləri baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Divan yaratmaq Şərq ədəbi-bədii təcrübəsində böyük tarixi ənənəyə söykənir: *“Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra divan ədəbiyyatı formalaşmış, divan üslubu, dili, deyimi, mövzu və süjetləri, sənətkarlığı ənənə şəklinə düşmüş, janr-forma və şəkilləri sabitləşmişdir. Göytürkcədən sonra Oğuz divan ədəbiyyatı XIII yüzilliyə qədər formalaşmışdır. XI əsrdən sonra divan ədəbiyyatı uyğur xaqaniyə ləhcəsində yaranmışdır. Həmin dövrün “Kutadqu-bilik”, “Atabətül-həqqayiq” əsərləri ilkin ədəbi nümunələrdir”*¹¹.

Orta əsr türk ədəbiyyatının əsas poetik formalarından biri olan divan yalnız ayrı-ayrı şeir nümunələrinin toplusu deyil, bütöv bir bədii dil sisteminin təəcəssümüdür.

Türk dünyasının böyük sənətkarlarından olan Y.Əmrənin və Q.Bürhanəddinin yaradıcılıqlarında divan bədii struktur olmaq etibarilə özünün linqvistik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Şərq-müsəlman dünyasının dəyərləri, xüsusən dövrün dini-təriqət və fəlsəfi cərəyanları hər iki sənətkarın yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş, “Divan”larının dilində özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirmişdir.

Hər bir yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasında, yetkin səviyyəyə çatmasında yaşadığı mühitin müstəsna rolu vardır.

¹¹ Səfərli, Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü / Ə.Səfərli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s. 151.

Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin kimi qüdrətli söz ustalarının kamilləşməsində də yaşadıkları dövrün, ailə çevrəsinin və onların sıx əlaqədə olduqları ədəbi-mədəni mühitin böyük təsiri olmuşdur.

Y.Əmrənin anadan olduğu yer və tarix barədə tədqiqatçılar tərəfindən verilən məlumat xarakterli qeydlərdə bir-birindən fərqli fikirlərə rast gəlinir. Tədqiqatçıların bir çoxu onun 1238-ci ildə, digərləri isə 1240/41-ci illərdə anadan olması fikrini israr edirlər. Şairin 1240-cı ildə Sakaryanın Sarıköynək köyündə anadan olduğunu və 1320/21-ci illərdə Konya şəhərində vəfat etdiyini bildiren fikirlər də irəli sürülmüşdür. Y.Əmrənin yaşadığı dövrdə fəaliyyət göstərmiş elm və sənət adamlarının, şair və filosofların, din xadimlərinin, ilahiyyatçıların ədibin inkişafına müsbət təsiri mövcud tədqiqatlarda öz təsdiqini tapır: *“O dövrün tanınmış şair-filosofu Sədrəddin Konevi, şöhrəti Yaxın və Orta Şərqi tutmuş Cəlaləddin Rumi, münəccim-filosof Nəcməddin Daye, adlı-sanlı müfəssir Seyid Bürhanəddin Tirmizi, nüfuzlu ilahiyyatçı qazi Ahmet Fakih və başqaları bu dövrdə fəaliyyət göstərirdilər. Sözsüz ki, onların Yunus Əmrəyə birbaşa, yaxud dolay təsiri vardı. Yunus Əmrə heç də zəmini olmayan bir mühitin yetirməsi deyildi, onun dünyagörüşü məhz yuxarıda qeyd olunan ədəbi-ictimai mühitdə formalaşa bilərdi”*¹².

Y.Əmrədən fərqli olaraq, Q.Bürhanəddinin həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti haqqında müfəssəl məlumatlar mövcuddur. Mənbələrin verdiyi bilgilərdən məlum olur ki: *“Şərəfli bir ailədən çıxan Qazi Bürhanəddin uşaqlıqdan mükəmməl təlim-tərbiyə almış, zəmanəsinin əsas elmlərini kamil şəkildə öyrənmişdir. O, xüsusilə ox atmaqda, qılinc oynatmaqda, at minməkdə və şahmatda məharət göstərmişdir. 1358-ci ildə Qazi Bürhanəddin atası ilə Misirə gedərək təhsilini davam etdirmiş, fiqh, tibb, heyət və s. elmləri öyrənməyə çalışmışdır. Sonra isə məşhur alim Qütbəddin Razidən dərs almaq üçün Şama getmiş, təbiət, ilahiyyat və riyaziyyat elmlərini*

¹² İbrahimova, A. Yunus Emre divanının linqvistik xüsusiyyətləri / A.İbrahimova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – s. 14.

oxumuşdur”¹³.

Qazi Bürhanəddin Əhmədin nəsil-şəcərə etibarilə oğuzların Salur boyundan olması, 1344-cü ildə Qeysəriyyədə doğulması haqqında məlumatlara rast gəlinir. Onun adı Əhməd, ləqəbi Əbülabbas, təxəllüsü isə Bürhanəddindir. XIV əsr Anadolu bölgəsinin görkəmli siyasi, hüquqi və ədəbi simalarından biri olan Q.Bürhanəddin təhsilini doğma şəhərində almış, daha sonra Dəməşq, Qahirə və Hələb kimi elmi mərkəzlərdə islam hüququ və ədəbiyyat sahəsində biliklərini təkmilləşdirmişdir. Vətənə qayıtdıqdan sonra qazi kimi fəaliyyət göstərmiş, Ərətnaogulları dövlətində yüksək vəzifələr tutmuş, 1381-ci ildə isə mərkəzi Sivas olan müstəqil dövlətin hökmdarı olmuşdur. Bürhanəddin 1398-ci ildə Anadolu torpaqları uğrunda baş verən müharibələrin birində Ağqoyunlu bəylərindən olan Qara Yoluq Osman tərəfindən məğlub edilərək öldürülmüşdür.

Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının formalaşması yaşadıkları dövrün ictimai-mədəni mühiti ilə də sıx bağlıdır. Y.Əmrə poeziyası xalq-təsəvvüf mühitinin məhsulu kimi sadəlik və mənəvi dərinlik üzərində qurulmuşdursa, Q.Bürhanəddin yaradıcılığı saray və klassik ədəbi ənənələrin təsiri altında daha mürəkkəb poetik sistemlə səciyyələnir. Hər iki “Divan” dövrün mədəni təfəkkürünü və ədəbi proseslərini əks etdirməklə türk ədəbi dilinin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir.

Birinci fəslin ikinci paragrafı “Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin dilçilik müstəvisində dəyərləndirilməsi” adlanır. Bu paragrafda Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri dilçilik müstəvisində təhlil edilməklə hər iki şairin dil və poetik düşüncə tərzini müqayisəli şəkildə dəyərləndirilmişdir.

Y.Əmrənin yaradıcılığının ideya qaynaqları sırasında yaşayib-yaratdığı dövrün dini-fəlsəfi cərəyanları və təmayülləri ilə bağlılığı müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Q.Bürhanəddin isə daha çox

¹³ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli.– Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – s. 3.

klassik divan ədəbiyyatı ənənəsinin təmsilçisi kimi çıxış etmiş, zəngin poetik obrazlar və yüksək bədii-estetik normalar çərçivəsində yaradıcılıq nümunələri ortaya qoymuşdur.

Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının müqayisəsini şərtləndirən əsas amillərdən biri Şərq ədəbi ənənəsində ərəb və fars dillərinin üstünlük təşkil etdiyi bir dövrdə hər iki müəllifin ana dilində yazmağa yönəlmiş dil mövqeyi, şeirlərini xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq cəhdidir. Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”ları eyni mədəni mühitdən qaynaqlansa da, dilçilik baxımından həm ortaq, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu oxşarlıqlar və fərqlər əsasən şairlərin bədii məqsədləri, dünyagörüşü və mənsub olduqları ədəbi mühitlə birbaşa bağlıdır. Müqayisəli təhlil nəticəsində məlum olur ki, Y.Əmrənin dili daha sadə, aydın, xalq danışığı dilinə yaxın və anlaşılıqdır. Sintaktik quruluşlar isə nisbətən sadə, lakin dərinmənalıdır.

Q.Bürhanəddinin “Divan”ında isə daha mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar, zəngin ərəb və fars mənşəli söz ehtiyatı, klassik divan ədəbiyyatına xas bədii təsvir vasitələri – təşbeh, istiarə, mübaligə və rəmzi obrazlar üstünlük təşkil edir. Oxşar cəhətlər isə əsasən ümumtürk dil xüsusiyyətləri, dini-mənəvi dəyərlərin ifadəsi, ilahi eşq, insan kamilliyi və ahəngdar poetik strukturla bağlıdır. Hər iki şairin “Divan”ı həm leksik, həm də semantik baxımdan qədim türk poeziyasının inkişaf mərhələlərini aydın şəkildə əks etdirən əsas mənbələrdən sayılır.

“Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larının leksik-semantik özəllikləri” adlanan ikinci fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. “Divan”ların leksik layının tematik bölgüsü” adlanan birinci paragrafda “Divan”ların leksik bazası 21 tematik qrupa bölünərək müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Təhlillər göstərir ki, hər iki mətnin söz ehtiyatı dövrün dil mənzərəsini əks etdirən geniş və çoxqatlı leksikani özündə birləşdirir. Y.Əmrə “Divan”ında mücərrəd mənalı və dini etiqadla bağlı sözlərin kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil etməsi mənsub olduğu dini təriqət və təmayüllə bilavasitə bağlıdır. Q.Bürhanəddin “Divan”ında işlənən məişət, silah və ov əşyalarının adlarının işlənmə tezliyi isə onun idarəçilik

sahəsində fəaliyyəti ilə əlaqədardır. *“Hər iki şairin dilində işlənən leksik vahidlər yalnız poetik ifadə vasitəsi deyil, həm də dövrün canlı danışq dilinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Y. Əmrənin dilində daha çox xalq danışq dilinə yaxın, sadə və anlaşıqlı sözlər üstünlük təşkil etdiyi halda, Q. Bürhanəddinin dilində klassik ədəbiyyatın təsiri ilə ərəb və fars mənşəli sözlərin istifadəsi daha çox müşahidə olunur. Bununla belə, hər iki şairin yaradıcılığında müşahidə olunan ümumişlək leksik elementlər orta q türkçə bazasının qorunub saxlanıldığını göstərir və dilin tarixi inkişafına dair mühüm material kimi diqqəti cəlb edir”*¹⁴.

İkinci yarımbaşlıq “Divan”ların onomastik leksikası və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır.

Orta əsr türkdilli yazılı abidələrin dil xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsində dilin lüğət tərkibinin spesifik qatını təşkil edən onomastik vahidlərin xüsusi elmi əhəmiyyəti var. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında işlənən onomastik vahidlərin tədqiqi yalnız şairlərin fərdi poetik dünyagörüşünü deyil, həm də dövrün ictimai-mədəni mühitini, dini reallıqlarını aydınlaşdırmağa imkan verir. “Divan”larda yer alan onomastik vahidlərin sistemli araşdırılması abidələrin dil xüsusiyyətlərini, poetik təxəyyülün özünəməxsusluğunu və klassik türk poeziyasında formalaşmış advermə ənənələrini daha dəqiq müəyyənəlməyə şərait yaradır.

Ümumi şəkildə dilçilikdə qəbul olunmuş təsnifatı nəzərə alaraq Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında onomastik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) antroponimlər; 2) etnonimlər; 3) toponimlər; 4) hidronimlər; 5) kosmonimlər.

Antroponimlər. Hər iki şairin “Divan”ı antroponimlərin istifadəsi baxımından zəngindir. Klassik poetik yaradıcılıq ənənəsinə uyğun olaraq müəlliflər “Divan”larında özlərinə xitab və müraciətlərə yer ayırmışlar. Q.Bürhanəddin “Divan”ına nisbətən Y.Əmrə “Divan”ında bu tip müraciətlərə daha çox təsadüf olunur:

¹⁴ İsmayılova, G. Ümumişlək leksik layın izlənməsi: Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları əsasında // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2025. – c. 19. № 3, – s. 114.

“Yunus bilmez kendi halin Çalap'tır söyletir dilin, Bir nicesi yeni gelin ak değıirmi yüzler yatar”¹⁵. “Hüsünün eşqi necə Leyliyi Məcnun eylədi, Bəs nə əcəb ki ola bir Əhmədi Səlman edər”¹⁶. Bununla yanaşı, hər iki “Divan”da dini şəxsiyyətlərin və peyğəmbərlərin adlarına, həmçinin məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarındakı obrazların adlarına da təsadüf olunur.

Etonimlər. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin dilində etnik kimliyi ifadə edən etnonimlərin semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dövrün etnik mənzərəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

tatar: “Aşkın çeri saldı benim gönlüm evi iklimine, Canımı esir eyledin n'ider bana yağı Tatar”¹⁷.

hindu: “Xun cigəri gözlərim axıda zərurət, Çün hindu gözün aldı ələ xəncəri-xunriz”¹⁸.

Toponimlər. İstər Y.Əmrənin, istərsə də Q.Bürhanəddinin “Divan”larında toponimlərin çoxsaylı nümunələrinə təsadüf edilir. Y.Əmrənin “Divan”ında daha çox müsəlman aləmində müqəddəs sayılan yerlərin adları üstünlük təşkil edir.

Tur: “Farz değıildir kamulara Tur'da münacat eylemek, Ben nerdeysem dost ondadır her bir yeri Tur eyleyim”¹⁹.

Klassik ədəbiyyatda, o cümlədən orta əsr türkdilli yazılı abidələrində *Tur* toponimi yalnız coğrafi məkan anlayışını deyil, həm də ilahi təcəllinin mənəvi məzmun daşıyan simvolunu ifadə edirdi.

Kəbə: “Hak'tan erer türlü nasib canlara, Olmaz imiş Kəbə'ye varmaq ile”²⁰. Dünya müsəlmanlarının Məkkədəki əsas ibadətگاهیdır.

¹⁵ Gölpinarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpinarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 59.

¹⁶ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – s. 225.

¹⁷ Gölpinarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpinarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 115.

¹⁸ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – s. 20.

¹⁹ Gölpinarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpinarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 146.

²⁰ Yenə orada. – s. 179.

X.Heydərova hürüfilərə görə *Kəbə* leksik vahidini belə izah edir: “*Adəmin baş və alın hissəsinin torpağı Kəbədən götürülmüşdür, dolayısı ilə Kəbə Adəmin üzünün məqamıdır, 28 və 32 ilahi kəlmənin aləmi onun üzündə zahirdir*”²¹.

Şairin coğrafi təsəvvürü yalnız dini məkanlarla məhdudlaşmır. Onun şeirlərində türk, Azərbaycan, fars və ərəb mədəni mühitlərinə aid *Kayseri, Sivas, Maraş, Anadolu, Təbriz, Naxçıvan, Şiraz, Bağdad* kimi toponimlərin yanaşı şəkildə işlədilməsi sənətkarın poetik düşüncəsinin geniş coğrafi areala söykəndiyini, məkan anlayışının yalnız bir bölgə ilə məhdudlaşmadığını sübut edir.

Q.Bürhanəddinin “Divan”ında rast gəlinən *Xarəzm, Çin, Rum, Yəmən, Səmərqənd, Kirman, Hindistan, Ərzincan* və b. toponimlər şairin poetik təxəyyülünün coğrafi miqyasını müəyyənləşdirməklə yanaşı, onun bədii düşüncəsinin formalaşdığı mühiti də nümayiş etdirir. Y.Əmrə “Divan”ında olduğu kimi Q.Bürhanəddin “Divan”ında da *Kəbə* toponimi semantik yükü və işlənmə tezliyi baxımından seçilir: “*Yar yüzi bana Kəbəvü, gözüm yaşı zənzəm, Həcc mövsümidür eşq ilə zənzəmə gərəkdür*”²².

Hidronimlər. Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında hidronimlər əsasən məcazi mənada işlədilir və daha çox poetik təsvirin dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Y.Əmrə *bəhr, dərya, dəniz* kimi ümumiləşmiş su hövzələrinin adları ilə ilahi eşqin dərinliyini və mənəvi aləmin genişliyini ifadə edir. Q.Bürhanəddin “Divan”ında isə *Qara dəniz, Nil, Fərat* kimi konkret coğrafi adların işlənməsi həm məcazi mənəni gücləndirir, həm də şairin yaşadığı tarixi-coğrafi mühitlə bağlılığını üzə çıxarır.

dəniz: “*Deniz oldu birkaç kadeh susuzluğum kanmez benim, İniltirəm eksilmez, gözüm yaşı dinmez benim*”²³.

²¹ Heydərova, X. Nəsiminin dilində işlənən onomastik vahidlərin izahlı lüğəti / X.Heydərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – s. 141.

²² Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – s. 387.

²³ Gölpınarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 150.

*Qara dəniz: "İrdi Qara dənizə bu göz qanı, Görməgə günəş yüzünü göz qanı?"*²⁴

Kosmonimlər. Orta əsr sənətkarları səma cisimlərindən istifadə yolu ilə təsvir olunan şəxslərin əlamət göstəricilərini müqayisə etmiş, bu yolla surət və obrazların poetik ifadəsinə nail olmuşlar. Y.Əmrə "Divan"ında *ay, ulduz və günəş* kimi kosmonimlər əsasən ümumiləşdirilmiş adlar şəklində, Q.Bürhanəddin "Divan"ında isə konkret daşdığı adla təqdim olunur: *Pərvin, Sitarə, Xurşid, Müərrix, Zöhrə, Bəhram, Mah, Şəms, Müştəri, Zühəl, Keyvan, Ülkər, Bənati-nəş* və s.

*ulduz: "Gecə ile gündüzü gökde yedi yıldızı, Levhe yazılı sözü cümle vüsudda bulduk"*²⁵.

*Pərvin: "Gördüm yüzünü görmədüm anın kibi bir gün, Pərvin ilə qonuşduğun bir qəmər, ey dost"*²⁶.

Üçüncü paraqraf "Divan"larda işlənən arxaik leksik lay" adlanır. Hər iki "Divan"da işlənən sözlərin böyük əksəriyyəti bu gün öz işləkliyini qoruyub saxlasa da, bəzi leksemlər müasir türk dillərində arxaikləşmiş, ədəbi dildən çıxaraq yalnız dialekt və şivələrdə istifadə olunmaqdadır. "Divan"lardakı arxaizmlər – arxaik adlar və arxaik feillər adı altında qruplaşdırılmışdır.

Türk dillərində tarixən mövcud olmuş sözlərin böyük bir hissəsinin Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin "Divan"larının leksikasında leksik-semantik baxımdan müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldığını müşahidə etmək mümkündür. "Divan"larda *ağu, ayak/ayağ, çav, kələci, yavuz, yavuzluq, qancar/kancar, qanda/kanda, yavlak/yavlağ, tanık/tanux* və s. kimi arxaik adlara rast gəlinir.

Arxaik feillər. Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin "Divan"larında arxaikləşmiş feillər mühüm leksik təbəqə kimi çıxış edir: *ayıtmaq/aydır/ayıt, buşmaq, çözmək, dəpələmək, dərilmək, esləmək, esrimək,*

²⁴ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – s. 577.

²⁵ Gölpınarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 329.

²⁶ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – s. 142.

gidərmək, irgürmək, irkilmək, ivmək, karımək, qaxmaq, obrulmaq, sevrilmək, unamaq, uru durmaq, yastanmaq, yutunmaq və s. Hər iki sənətkarın “Divan”ında paralel şəkildə işlənən arxaik feillər kəmiyyət etibarilə çox deyil: *ayıtmaq, irgürmək, qarımək, ivmək* və s.

“Divan”larındakı arxaik leksik layın təhlili göstərir ki, Y.Əmrənin dilində araxik leksik lay daha çox mənəvi dərinliyi ifadə etmək üçün sadə və xalq danışığı üslubuna yaxın formada təqdim olunursa, Q.Bürhanəddində isə bu leksik qat daha çox ictimai-siyasi və estetik funksiya daşıyır”²⁷.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin dördüncü paraqrafı “Divan”larda semantik söz qrupları: omonim, sinonim və antonimlər” adlanır. Bu paraqrafda “Divan”ların lüğət tərkibi leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmış, omonimlər, sinonimlər və antonimlər başlıqları altında tədqiq edilmişdir.

Omonimlər. Hər iki “Divan”da paralel şəkildə işlənmiş omonimlərin müxtəlif semantik məna daşması dilin imkanlarından, zənginliyindən və inkişaf səviyyəsindən xəbər verir: *al/isim – hiylə, kələk, al/feil – almaq, al/sifət – qırmızı; arı/sifət – saf, təmiz, pak, arı/ isim – həşərat; ol/əvəzlik – işarə əv., ol/ feil – olmaq; ağız/ isim – bədən üzvü, ağız/isim – heyvanın ilk südü; ayağ/isim – bədən üzvü, ayağ/isim – badə, kuzə; bin/say – min, bin/feil – minmək; dil/ isim – bədən üzvü, dil/isim – ürək, qəlb; var/isim – var, dövlət, var/feil – getmək* və s.

Sinonimlər. “Divan”larda işlənən sinonimlər – ismi və feili sinonimlər olmaqla təsnif edilmiş və müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Y.Əmrənin və Q.Bürhanəddinin “Divan”larında ismi sinonimlər obrazlılığın və əsas ideyanın poetik ifadəsində mühüm rol oynamışdır: *bəhr, dəniz, dərya / cahan, aləm, dünya / qədəh, badə, ayağ, piyalə, cam / Allah, Rəbb, Çələb, Haqq, Xaliq, Yaradan, Təngri, İlahi / dilbər, məşuq, yar, dildar, nigar, sənəm, nazənin,*

²⁷ Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında arxaik leksik layın müqayisəli təhlili // Məmmədəğa Sultanov – “Sələflər və xələflər: Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: – 21 noyabr, – 2025, – s. 174.

canan, məhəbub / könül, ürək, qəlb, dil və s.

“Divan”larda eyni və ya yaxınmənalı feillərin paralel şəkildə işlədilməsi feili sinonimlərin zənginliyini nümayiş etdirir. Araşdırma zamanı aşağıdakı feili sinonimlərə rast gəlinmişdir: *ayıtmaq, demək, söyləmək / ağılamaq, inləmək / almaq, qapmaq / urmaq, qaxmaq / ulaşmaq, irmək, yetirmək* və s.

Antonimlər. Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında bədii təsvirə rəngarəng çalarlar vermək, ifadənin emosional təsir gücünü artırmaq və mənaya dərinlik qatmaq məqsədilə antonimlərdən ustalıqla istifadə etmişlər. Hər iki “Divan”da antonimlər müxtəlif nitq hissələrindən istifadə yolu ilə yaranmışdır: *yaxın-iraq, gecə-gündüz, uçmaq-tamu, cənnət-tamu, ölü-dirı, qul-padişah, rəiyyət-xan, varlıq-yoxluq, ağ-qara, sağ-sol, ağılamaq-gülmək* və s.

Dissertasiyanın **“Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larındakı leksik vahidlərin quruluşca növləri”** adlanan üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf “Divan”larda morfoloji üsulla söz yaradıcılığı” adlanır. Bu paragrafda hər iki “Divan”da adların və feillərin formalaşmasında iştirak edən şəkilçilər müqayisəli təhlil əsasında araşdırılmışdır.

Y.Əmrənin və Q.Bürhanəddinin “Divan”larında müşahidə olunan sözdüzəltmə modelləri türk dillərinin klassik morfoloji ənənələrini qorumaqla yanaşı, dövrün poetik tələblərinə cavab verir. “Divan”ların müqayisəli təhlili göstərir ki, morfoloji söz yaradıcılığı həm ortaq türk dili ənənəsinin davamı kimi çıxış edir, həm də hər iki müəllifin fərdi üslubunu müəyyənləşdirən əsas komponentlərdən birinə çevrilir.

Hər iki “Divan”da adlar – isim, sifət, say, əvəzlik və zərflər xüsusi lay təşkil edir. Ad düzəldən şəkilçi morfemlər morfoloji üsulla söz yaradıcılığında həm sayca, həm də sözdüzəldicilik xüsusiyyətinə görə üstünlük təşkil edir. Paragrafda hər iki “Divan”da addüzəltmə prosesində iştirak edən bəzi şəkilçilər təhlil edilmişdir.

Türk dillərinin morfologiyasında *-lıq*⁴ şəkilçisi yazılı abidələrdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə işlənən şəkilçilərdən hesab olunur. Qədim yazılı abidələrdən olan Orxon-Yenisey abidələrində və Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində

bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn sözlərə təsadüf edilir: “*Tabğaç bodunka bəglik urı oğlun kul boltı, silik kız oğlun kün boltı*”²⁸; “*yağaklık – cəvizlik, cəviz*”, “*yigitlik – igidlik, gənclik*”, “*yetizlik – genişlik*”²⁹ və s. H.Mirzəzadə bu şəkilçilərin əşya, peşə, vəzifə anlayışlarını ifadə edən sözləri yarada bilməsi ilə bağlı yazırdı: “*-lıq, -lik şəkilçisi əşya, peşə, vəzifə məfhumları əmələ gətirmək üçün sonralar daha çox aktiv olmuşdur. Çünki yazı materiallarımızda belə sözlərə nadir hallarda təsadüf edilir*”³⁰.

Son illərin dilçilik tədqiqatlarında bu şəkilçilərin işlənmə səviyyəsi barədə belə qənaətə gəlinir ki: “*Müasir oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçinin daşdığı mənə xüsusiyyətlərinin əksəriyyəti XIII əsr bədii materiallarında da istifadə olunmaqdadır*”³¹.

Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larının dilində bu şəkilçi işlənmə tezliyi ilə fərqlənir: “*Hak yarattı yeri gögü ol Ahmed’in dostluğuna, Levlak ona delil oldu onsuz yer gök var olmadı*”³². “*Hər bir kişi dünyada ərlikdən edər dəva, Mərdanə olur isə mərdaneyi-eşq olsa*”³³.

Bütün türk dillərində rast gəlinən *-çi*⁴ şəkilçisinin “Divan”ların dilində aşağıdakı variantları müşahidə olunur: *-çi, -ci, -cı, -ci, -cu, -cü* – “*Evlıyadır Hak kapısı Yunus durur kapucusu, Aşk ile geldi bu yola aşkı edindi hem durak*”³⁴. “*Bir dəm bu vaxtümüzü*

²⁸ Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y. Mahmudov. – Bakı: Yazıçı, – 1993. – s.72.

²⁹ Kaşğari, M. Divanü Lügət-it-Türk: [4 cildə] / M. Kaşğari, tərt. ed., R.Əskər – Bakı: Ozan, – c. 3. – 2006. – s.51.

³⁰ Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 1990. – s. 55.

³¹ Həsənli-Qəribova, Ş. Oğuz qrupu türk dillərində isimlərdə söz yaradıcılığı / Ş.Həsənli-Qəribova. – Bakı: Avropa nəşriyyatı, – 2017. – s. 34.

³² Gölpınarlı, A. Yunus Emre Hayatı və Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 122.

³³ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərlı. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – s.30.

³⁴ Tatçı, M. Yunus Emre ile Aşk Yolculuğu. Hayatı və Seçmə Şiirleri / M.Tatçı – İstanbul: H Yayınları, – 2018. – s. 330.

necə zayə edəlüm, Ömrün bitikcisi çü nəfəs saya başladı”³⁵ və s.

Bu şəkilçilərlə yanaşı, “Divan”larda düzəltmə adların yaranmasında aşağıdakı şəkilçilər də fəal surətdə iştirak etmişdir: *-lı, -li, -lu, lü / -suz, -süz / -daş, / -xana / -stan / -zar / -gah / -ış, -iş, -uş, -üş / -ık, -ik, -ix, -ux / -gi, -gü -ğü, / -ım, -im, -um, -üm / -ı, -i, -u, -ü / -ma, -mə* və s.

Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında düzəltmə feillər ad və feil köklərinə şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Paraqrafda bu şəkilçilər adlardan feil düzəldən şəkilçilər və feillərdən feil düzəldən şəkilçilər kimi qruplaşdırılmışdır.

-la, -lə şəkilçisinin yaranması və mənşəyi barədə türkologiyada mübahisəli fikirlər mövcuddur. Hər iki “Divan”da *-la, -lə* şəkilçisinin türkmənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars dillərindən alınma sözlərə qoşulmasına da təsadüf edilir: *“Miskin Yunus neyləsin derdin kime söylesin, Varsın dostu toylasın lezzətli nesnedir aşk”*³⁶. *“İnci dişinin xəyalı düşəli könlümə, Yüzümə yalduzlamışam sərbəsər abi-zəri”*³⁷.

“Divan”larda adlardan feil düzəldən *-at, -ət, -t / -a, -ə / -al, -əl, -l / -ar, -ər / -lan, -lən / -laş, -ləş / -sa, -sə* və s. şəkilçilər də söz yaradıcılığı prosesində iştirak etmişdir.

Türk dillərində feillər öz daxilində morfoloji yollarla yeni feillər yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu baxımdan feildən əmələ gələn feillər yalnız yeni leksik-semantik mənaya malik sözlər yaratmaqla məhdudlaşmır, eyni zamanda qrammatik mənanın yaranmasında da fəal surətdə iştirak edir.

*-il, -il – “Yıkılmış sinleri dolmuş hep evleri harab olmuş, Kamu endişeden kalmış ne düşvar halleri gördüm”*³⁸. *“Canum edə*

³⁵ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – s. 126.

³⁶ Gölpınarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 119.

³⁷ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – s. 22.

³⁸ Gölpınarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri (IX basım) / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2018. – s. 57.

biləmi ki, eşqinə yaxıla, Yanmax fəraqun odına şani degül isə”³⁹ və s.

-in, -in, -un, -ün /-iş, -iş, -uş, -üş / -dar, -dər / -dir, -dir, -dur, -dür və s. şəkilçilər də hər iki “Divan”da feillərdən feil düzəldən şəkilçilər kimi iştirak etmişdir. Bu şəkilçi morfemlər səs tərkiblərinə və məzmununa görə müasir türk dillərindəki variantlarından fərqlənir.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı “Divan”larda sintaktik üsulla söz yaradıcılığı: mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər” adlanır. İstər “Divan”larda, istərsə də türk dillərində sintaktik üsulla yaranmış sözlər morfoloji üsulla yaranmış sözlərdən statistika baxımından azdır. Bir çox alimlərin fikrincə, mürəkkəb sözlər və feillər türk dillərinə əsasən ərəb və fars dillərindən tərcümə olunaraq keçmişdir. Tarixən söz birləşmələrindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin əsas əlamətləri bitişik yazılma və bir vurğu altında tələffüzdür. Türk dillərinin tarixinə nəzər saldıqda mürəkkəb sözlərin sayca az olduğunu müşahidə edirik. Orxon-Yenisey, Göytürk abidələrində mürəkkəb sözlərin sayı barmaqla sayılacaq qədər azdır. Ehtimal edirik ki, tarixən türk dillərində mürəkkəb sözlər az olmuş, islam dininin qəbulu, ərəb və fars dilləri ilə əlaqələrin sıxlaşması nəticəsində türk dillərinə bu dillərdən mürəkkəb sözlər daxil olmuşdur.

Bu paragrafda Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında işlənən mürəkkəb sözlərin əmələgəlmə üsulları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər, bitişdiricilər vasitəsilə eynitipli sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər, müxtəlifmənalı sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər, mənalarına görə bir-birinin əksi olan sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər, yaxınmənalı sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözlər.

Türk dillərində, o cümlədən “Divan”lardakı mürəkkəb feillərin yaranmasında *etmək, olmaq, eləmək* sözləri aktiv şəkildə istifadə olunur. T.Hacıyev yazır: “*Alınma söz+olmaq/etmək+feil*”

³⁹ Bürhanəddin, Q. Divan / Q.Bürhanəddin, tərt. ed., Ə.Səfərli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988. – s. 210.

biçimi müasir ədəbi və danışiq dilimizdə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Klassik ədəbi dilimizdə isə bu forma daha işləkdir"⁴⁰.

R.Rüstəmov türk dilində mürəkkəb feillərin formalaşmasını isimlərlə köməkçi feillərin birləşməsi əsasında izah edir: "*İsimlərdən törəmiş feillərə köməkçi feillər də deyilir. Bunlar etmək, eyləmək, qılmaq, buyurmaq, olmaq məsdərlərinin təsriflənən formalarıdır. Köməkçi feillər türk dilində isimlər, sifətlər, feili sifətlər, məsdərlərdən sonra gələrək mürəkkəb feil əmələ gətirirlər*"⁴¹.

Türk dillərinin aqlütinativ quruluşu və feilin milli dil bazası əsasında formalaşması iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb feillərin yaranmasını məhdudlaşdırmışdır. Bu mənada Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin "Divan"larında *eylə, et, ol//bol, olmaz, qıl* kimi köməkçi feillərin vasitəsilə yaranan tərkibi feillər üstünlük təşkil edir. "Divan"larda həmin feillər isim, sifət, say və digər nitq hissələri ilə birgə işlənərək tərkibi feillər əmələ gətirmişdir. Bu tip feili birləşmələr qismən də olsa ilkin mənalarını itirərək tamamilə yeni mənalar qazana bilir. Köməkçi feillər yalnız türkmənşəli sözlərlə birləşərək tərkibi feillər yaratmır. Bunu ərəb və fars mənşəli söz köklərinə bir komponent kimi qoşulan tərəflərin iştirakı zamanı da izləmək mümkündür. Bu paraqrafda "Divan"larda işlənən tərkibi feillər birinci tərəfi isim, sifət, say vasitəsilə əmələ gələn tərkibi feillər adı altında qruplaşdırılmışdır. Beləliklə, hər iki müəllifin dilində sintaktik yolla formalaşan sözlər klassik türk ədəbi dilinin leksik və semantik imkanlarını nümayiş etdirən mühüm dil faktları kimi diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın "**Nəticə**" hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Y.Əmrə və Q.Bürhanəddinin yaşadıkları ictimai-mədəni mühit türkdilli ədəbi dilin formalaşmasında mühüm rol oynamış, hər iki müəllifin "Divan"ı bu dövrün dil xüsusiyyətlərini ən dolğun şəkildə əks

⁴⁰ Hacıyev, T. Azərbaycan dilinin analitik yolla söz yaradıcılığında yad dil təsiri // – Bakı: Dilçilik coğrafiyası tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), – 1982. – s. 25.

⁴¹ Rüstəmov, R. Türk dilinin morfolojiyası / R.Rüstəmov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s. 137.

etdirən mənbələrdən olmuşdur. Ədiblərin tarixi şəraitlə bağlı seçdikləri poetik üslub dövrlərinin dil mənzərəsi haqda da obyektiv təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir.

2. Divan yaratmaq ənənəsi hər iki şairin yaradıcılığında həm ortaq türk poetikasının davamı kimi, həm də fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri baxımından spesifik çalarlarla təzahür etmişdir. Bu ənənənin davamçıları kimi Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin dilin poetik imkanlarından məharətlə istifadə edərək klassik türk divan dilinin formalaşmasına özünəməxsus töhfələr vermişlər.

3. “Divan”larda müşahidə olunan oxşar və fərqli dil xüsusiyyətləri göstərir ki, Y.Əmrə poetik dilini sufi-estetik düşüncə, Q.Bürhanəddin isə saray üslubu üzərində qurmuşdur. Bu fərqlilik onların poetik dilində leksik, üslubi və semantik baxımdan fərqli mənzərə yaratsa da, hər ikisi ortaq türk ədəbi dilinin əsaslarını qoruyub saxlamışdır. Hər iki “Divan”da ərəb və fars sözlərinin işlənməsinə təsadüf edilsə də, burada türkmənşəli sözlər üstün mövqeyə malikdir. “Divan”larda ərəb və fars mənşəli sözlərə, o cümlədən izafət birləşmələrinə rast gəlinməsi hər iki sənətkarın yaradıcılığında klassik poeziya ənənələrinin qorunub saxlanması ilə izah oluna bilər. Xüsusilə əruz vəznində yazılan nümunələrdə müəlliflərin müvafiq yanaşması anlaşılırdır. Buna baxmayaraq, özlərindən əvvəl gələn şairlərdən fərqli olaraq Y.Əmrə və Q.Bürhanəddinin yaradıcılığında canlı xalq dilinin imkanlarından yararlanmaq meylə özünü daha qabarıq şəkildə nümayiş etdirir.

4. Hər iki “Divan”ın leksik layının tematik bölgü əsasında təhlili sübut edir ki, şairlər xalq dilinə və ortaq türkcənin söz ehtiyatına əsaslanaraq poetik dilin anlaşılıq, emosional və semantik cəhətdən zəngin olmasını təmin etmişlər. Bu leksik fond onların poeziyasının həm milli, həm də ümumtürk xarakterini gücləndirir. Hər iki sənətkarın yaradıcılığında işlənmiş leksik lay türk dilləri ilə paralellik yaradır. “Divan”larda işlənmiş leksik vahidlərə müasir türk dillərində, o cümlədən türk dillərinin dialektlərində rast gəlinir.

5. Y.Əmrə və Q.Bürhanəddin “Divan”larında işlənən onomastik vahidlər poetik mətnin semantik strukturunun mühüm elementi kimi çıxış edir və şairlərin dini-mənəvi, tarixi-sosial və

mifoloji dünyagörüşlərini əks etdirir. Onomastik fondun keyfiyyət və miqyas baxımından fərqliliyi isə onların poetik ideya istiqamətlərinin spesifikliyini nümayiş etdirir. “Divan”lardakı onomastik vahidlər həmçinin o dövr türk xalqlarının milli xüsusiyyətlərini, mədəni və iqtisadi həyat səviyyəsini, başqa xalqlarla olan əlaqələrini müəyyənləşdirməkdə də əhəmiyyətli mənbə rolu oynayır. Hər iki sənətkarın dilində işlənmiş onomastik vahidlər əsasən islam aləminə mənsub antroponim və toponimlərdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, hər iki müəllifin “Divan”ındakı onomastik vahidlər yalnız real adlandırma funksiyası daşımır, eyni zamanda məcazi-semantik çalarlar qazanaraq poetik mətnin ifadəliliyini artırır.

6. “Divan”larda işlənən arxaik sözlər türkcənin tarixi inkişaf mərhələlərinin izlərini qoruyur, həm də poetik mətnin milli-mədəni yaddaşa bağlılığını gücləndirir. Arxaizmlərin hər iki şairin dilində aktiv şəkildə istifadəsi onların poeziyasının qədim türkcə ilə bağlılığını təsdiqləyir.

7. Omonim, sinonim və antonim sıralarının genişliyi göstərir ki, hər iki şair sözün semantik imkanlarından yüksək səviyyədə istifadə etmiş, poetik nitqin çoxqatlı, təsvirli və ifadəli olmasını təmin etmişdir. Bu semantik qruplar onların dilində məna incəliyini və poetik ifadəliliyi gücləndirən əsas mexanizmlərdəndir.

8. Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı, xüsusən düzəltmə ad və feillərin intensiv şəkildə işlənməsi klassik türk divan dilinin canlı və məhsuldar quruluşunu nümayiş etdirir. Hər iki şair sözdüzəldici şakilçilərdən istifadə edərək poetik dilin yeni ifadə imkanlarını formalaşdırmışdır. Söz yaradıcılığı baxımından aparılan müqayisə onu göstərir ki, hər iki müəllif öz “Divan”ında morfoloji üsulla yaradılmış sözlərdən daha çox istifadə etmişdir. Həm düzəltmə adlar, həm də düzəltmə feillər məhsuldar sözyaratma modelləri əsasında formalaşmışdır. Müqayisə nəticəsində məlum olmuşdur ki, Y.Əmrə milli söz bazasından istifadə edərək daha çox xalq danışığı dilinə yaxın yeni leksik vahidlər yaratmış, Q.Bürhanəddin isə daha çox ərəb və fars mənşəli köklər üzərində işləmişdir. Hər iki “Divan”da düzəltmə adlar üstün mövqeyə malikdir.

9. Sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər

hər iki “Divan”ın dilində məna yüklü və poetik funksiyalı vahidlər kimi çıxış edir, poetik mətnin ritmik, obrazlı və semantik quruluşunu zənginləşdirir. Bu isə türk dilinin söz yaradıcılığı sisteminin poetik kontekstdə nə qədər çevik və məhsuldar olduğunu təsdiqləyir. “Divan”larda işlənmiş mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər müasir türk dilləri ilə eynilik təşkil edərək quruluş baxımından ümumi qanunauyğunluqdan kənara çıxmır.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları leksik-semantik təhlil müstəvisində // – Bakı: Linqvistika Problemləri, – 2021. № 2, – s. 183-189.

2. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin dövrünün ictimai-mədəni, ədəbi-lingvistik mənzərəsi // – Bakı: Türk filologiyası, – 2021. № 1, – s. 60-66.

3. Divan strukturunda dil və üslub sənətkar fərdiyyətinin əsas göstəricisi kimi (Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları əsasında) // – Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2021. № 8, – s. 60-67.

4. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında oxşar və fərqli dil xüsusiyyətləri // – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2021. № 2, – s. 107-111.

5. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında onomastik vahidlərin işlənmə mövqeyi // – Bakı: Terminologiya Məsələləri, – 2021. № 2, – s. 144-149.

6. Usage level of literary linguistic norms and borrowed words by Yunus Emre and Gazi Burhanaddin “Divan”s // – Polşa: Colloquium-journal, – 2022. № 3, – s. 25-29.

7. Şərq ədəbi-bədii təcrübəsində divan ənənəsi (Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları əsasında) // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat, – 2022. № 1, – s. 364-368.

8. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında söz yaradıcılığı (morfoloji yolla düzələn sözlər, ad düzəldən şəkilçilər) // – Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2023. № 4, – s. 55-68

9. Ümumişlək leksik layım izlənməsi: Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları əsasında // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2025. № 3, – s. 109-116.

10. Usage frequency of anthroponyms in Yunus Emre’s and Gazi Burhaneddin’s “Divan”s // – Polşa: International Science Journal of Education & Linguistics, – 2026. №2, – s. 110-120.

11. XIII–XIV yüzilliklərdə yaranan divan ədəbiyyatı nümunələrinin leksik-semantik səciyyəsi (Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları əsasında) // Uluslararası Türk Dünyası Yunus Emre Sempozyumu Bildiri kitabı, – Denizli: – 24-27 Mayıs, – 2021, – s. 304-309.

12. Ədəbi abidələrdə leksik-semantik paralellərdən istifadə yolları (Yunus Əmrənin və Qazi Bürhanəddinin “Divan”ları əsasında) // “Türkdilli xalqların elmi-mədəni əlaqələri müasir mərhələdə: tarixi ənənə və perspektivlər” Respublika elmi konfransının materialları, – Şamaxı: “Müəllim” nəşriyyatı, – 29-30 oktyabr, – 2021, – s. 203-206.

13. Yunus Əmrə “Divan”ında sufi-təsəvvüf təliminin poetik ifadəsində dil faktorunun rolu // Uluslararası Ankara Multidisiplinlər Çalışmalar kongresi Bildiri kitabı, – Ankara: – 5-7 Aralık, – 2021, – s. 307-312.

14. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında leksik-semantik paralellərin işlənmə təcrübəsindən // Aşıq Ələsgər – 200 Beynəlxalq Elm, Mədəniyyət və Təhsil Konfransı “Türk Saz, Söz və Xalq Sənət ənənələri”, – Bakı: – 9 dekabr, – 2021, – s. 117-122.

15. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında söz yaradıcılığı (morfoloji yolla düzələn sözlər, feil düzəldən şəkilçilər) // 6-cı Beynəlxalq Dədə Qorqud Türk Mədəniyyəti, Tarixi və

Ədəbiyyatı konfransının materialları, – Quba: – 20-21 iyul, – 2023, – s. 53-60.

16. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında sintaktik yolla formalaşan söz yaradıcılığı: mürəkkəb sözlər və tərkibi feillər // XV Respublika Elmi Qaynaqlar konfransının materialları, – Bakı: – 27 dekabr, – 2023, – s. 36-40.

17. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında arxaik leksik layın müqayisəli təhlili // Məmmədəğa Sultanov – “Sələflər və xələflər: Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: – 21 noyabr, – 2025, – s. 169-174.

18. Yunus Əmrə və Qazi Burhanəddin “Divan”larında ortaql leksik layın struktur-semantik təhlili // Bakı: Müasir türk dünyası: “Şərqsünaslıq araşdırmalarında yeni elmi yanaşmalar” Respublika elmi konfransının materialları, – 28 noyabr, – 2025, – s. 50-51

19. Формирование национального поэтического языка на древнеанатолийском тюркском: на материале «Диванов» Юнуса Эмре и Гази Бурханеддина // Актуальные проблемы лингвистики и межкультурной коммуникации: Сборник трудов кафедры лингвистики и иностранных языков. Выпуск 10(14). – М.: РГУ им. А.Н. Косыгина, – 2026, – с.10-19



Dissertasiyanın müdafiəsi 26 May 2026-cı il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 Aprel 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.04.2026
Kağız formatı: 60x84 _{16/1}
Həcm: 39 787
Tiraj: 100